

Ақмола қаласындағы православиялық діни құрылыс: фотоқұжаттар материалдары бойынша сәулеттік талдау

Игорь Н. Стас^а, Жасулан Е. Нұрбаев^б

^аТюмень мемлекеттік университеті, Тюмень, Ресей Федерациясы

^бЛ. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор

E-mail:

^аigor.stas@mail.ru

^бzhaslannurbayev@gmail.com

^а<https://orcid.org/0000-0003-4198-7481>

^б<https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-138-1-93-108

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ақмола қаласындағы православиялық гибадатхана құрылысы қарастырылады. Осы кезеңдегі белсенді гибадатхана құрылысы Ресей империясының Орталық провинцияларынан шаруалардың қоныс аударуы нәтижесінде православие халқының көбеюімен түсіндіріледі. Діни ғимараттар шіркеулердің үлгілі жобалары негізінде салынды. Мұндай үлгілерді біріктіру және құрылысшыларға ерекше көмек көрсету үшін Қасиетті Синод таратқан. Зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі Ақмоладағы православиялық діни архитектураны зерттеу және оларда жалпы және ерекше сәулет-көркемдік ерекшеліктерді анықтау болып табылады. Тарихнамалық базаға қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің жарияланымдары енгізілген. Негізгі көздер - бұл храмдардың негізгі бөлшектерін, композициялық ерекшеліктері мен стилистикалық сипаттамаларын қарастыруға мүмкіндік беретін фотоқұжаттар. Ақмола православие шіркеулерінің қара-ақ суреттерінің авторы болып табылатын фотографтардың қызметі зерттелді. Нәтижесінде революцияға дейінгі Ақмола православиялық шіркеулерін салу кезінде шіркеулердің арнайы үлгілі жобалары негізге алынғаны анықталды, алайда жергілікті колориттің, түрлі мәдениеттер мен өркениеттердің өзара араласуының ерекшеліктері ескерілді. Сондықтан Ақмола қаласының гибадат құрылысында Жаңа уақыт рухында сәулет үрдістері байқалады. Гибадатхана сәулетінде византиялық және дәстүрлі орыс стильдерінен бастап эклектика мен бароккоға дейінгі бірнеше стилистикалық шешімдердің үйлесімі бар. Орыс-Византия стилінің тазалығы сақталмайды, әр түрлі дәстүрлер, әдістер мен формалардың үйлесімі бар. Шіркеулердің құрылысы, шіркеулердің көбеюі, дін қызметкерлерінің кеңеюі қала ландшафтына және православие азаматтардың мәдени өміріне жағымды әсер етті. Ең алдымен, гибадатхана құрылысы мәдениет пен білімге әсер етті. Сонымен бірге, бұл аймақта православие емес халық арасында миссионерлік қызметтің дамуына әкелді.

Түйін сөздер: діни сәулет; православие; шіркеу; собор; Ақмола; фото деректері; қалалық ландшафт.

1. Кіріспе.

Ислам мен христиандықтың дәстүрлі таралу аймағының тарихи бөлігі болып табылатын Қазақстан барлық діндерге құрметпен қарайды. Егемендік алғаннан

кейін республика халқының әлеуметтік-мәдени және рухани өзін-өзі айқындауының жандануы әртүрлі конфессиялардың, діни сәулет өнерінің қарқынды өсуіне себеп болды.

Православиелік сәулет өнерінің кезең-кезеңмен дамуының толық көрінісін қалпына

келтіру оның нысандарын зерттеусіз мүмкін емес және үлкен ғылыми әрі практикалық қызығушылық тудырады. Православие ғибадатханасының қазіргі мәдениетін зерттеу, сәулет және көркемдік дәстүрлердегі жалпы және ерекше белгілерді анықтау, өткеннің сабақтастығы мен мұрасын қалпына келтіруді ескере отырып, діни сәулет өнерін зерттеудегі ажырамас міндет болып табылады.

Мақалада провинциалдық Ақмола қаласының православиялық шіркеу құрылысы үдерістеріне авторлық көзқарас ұсынылған және олардың қалалық ландшафтқа және қала тұрғындарының мәдени өміріне әсеріне баға берілген. Жұмыста Ақмола православиялық шіркеулері зерделенді, олардың сәулет және көркемдік нысандардағы жалпы және өзіндік ерекшеліктері анықталды.

2. Материалдар мен дереккөздер.

Жұмыста тарихнамалық әдебиеттер мен дереккөздердің кең ауқымы қолданылады. Мәселенің тарихнамасына отандық және ресейлік тарихшы ғалымдар мен сәулетшілердің еңбектері кіреді.

Мәселенің қазіргі тарихнамасы жалпы және өлкетану сипатындағы жұмыстарды қамтиды, онда Ресей империясының еуропалық бөлігінен Азия аудандарына қоныс аудару қозғалысының тарихы және Қазақстанда православиенің таралуы қарастырылады. Бұл жерде Черников В. С., Дубицкий А. Ф., Алпыспаева Г. А. және т. б. еңбектерін атап өтуге болады.

Православиелік сәулет мұрасы бойынша зерттеулер тарихи, сәулет және теориялық бағытқа ие, бұл бірқатар жарияланымдарда көрініс тапты. Қазақстанның діни сәулет мәселелерін қозғайтын тарихи-археологиялық зерттеулер арасында Б. А. Глаудиновтың жарияланымдарын атап өткен жөн, онда Қазақстанның кейбір православиялық құрылыстары егжей-тегжейлі сипатталған [1]. Р. У. Чекаеваның монографиясында Константин-Елениндік кафедралды ғибадатханасының сәулеті егжей-тегжейлі қарастырылады [2]. Самойловтың К. И. [3] және Цой В. Г. [4] зерттеулерінде Қазақстанның діни сәулет өнерінің сәулеттік-көркемдік қалыптасу процесі талданады.

Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде маңызды тарихи және теориялық және әдістемелік материалдарды табуға болады. Православие шіркеулерінің архитектурасындағы әртүрлі сәулет стильдерін, семантикалық сабақтастықты Е. А. Груздева, Г. С. Козлова, Н. В. Гречнева, Ю. А. Крейдун, А. В. Берташ және басқалар зерттейді.

Сәулет ансамблінің жеке фрагменттері мен элементтерін талдау үшін жұмыста әртүрлі көздер қолданылды. Ғибадатхананың сәулетін сол жылдардағы алғашқы фотографтар түсірген. Фотосуреттердің авторлары болған және ашық хаттарды көбейтумен айналысатын фотографтар мен фотоателье иелері анықталды.

Фотографиялық мекемелердің ашылуы өте қиын болды. Мұндай адамдарда «саяси сенімділік туралы куәлік» болуы керек еді [5].

XIX және XX ғасырлар тоғысындағы фотосурет ақмолалықтардың өміріне берік енді. Революцияға дейін Ақмолада К. П. Шахов пен В. П. Палкин сияқты шағын жеке полиграфиялық мекемелер болған. В. П. Палкиннің үлкен еңбегі полиграфия ісінен басқа, оның ішінде Кеңес заманында да өз мектебін қалыптастыру және өз ісінің жалғастырушылары, оқушыларын тәрбиелеу болды (белгілі оқушылар және кеңестік баспа ісінің ардагерлері А.М. Киселев, М. К. Дубицкий, М. М. Иванов).

Алайда, Ақмоланың әкімшілік ғимараттарының, мешіттердің, шіркеулердің, көпестік үйлердің және жай ғана тарихи көрікті орынға және өткен дәуірдің жарқын айғағына айналған қала тұрғындарының фотосуреттері – бұл фотограф Константин Павлович Шаховтың еңбегі.

1910-1915 жылдары К. П. Шахов өз бастамасымен Ақмоланың барлық тарихи ескерткіштерін суретке түсірді. Осы суреттерді көпшілікке тарату мақсатында өзінің баспаханасында басылған пошталық ашықхаттарында таратып, Ақмола поштамтына тапсырды. Осылайша, ашықхаттарын бүкіл елге таралып, шетелге кетті.

Атап айтқанда, К. П. Шаховтың қара-ақ пошталық ашықхаттарында Ақмоланың

алғашқы азаматтық құрылыстарын, сондай-ақ діни ғимараттарды - ағаштан жасалған Константин-Елениндік және тастан жасалған Александр-Невский шіркеулерді көруге болады.

3. Зерттеу әдістері.

Қазіргі кезеңдегі діни сәулет құбылысын зерттеу үшін тарихи әдістерден сәулет – өнер тарихына дейінгі кең ауқымды әдістерді қолдану қажет. Діни ғимараттарды зерттеу пәнаралық, мәдениаралық сипатқа ие болады.

Діни архитектураның сәулеттік талдауы фотоқұжаттарды талдау арқылы жүзеге асырылады. Фотоқұжаттарды талдау (визуалды әдіс) - бұл сапалық және сандық деңгейлерді қамтитын нақты зерттеу әдісі. Мақалада формальды фото талдау немесе дихотомиялық сипаттағы визуалды мазмұнды талдау қолданылады. Синод ұсынған Ақмола қаласындағы православие шіркеулеріне және типтік жоспарлар мен жобаларға салыстырмалы талдау жасау арқылы сәулет-стилистикалық композицияларға тән жалпы белгілер мен қарама-қайшылықтар анықталды.

4. Нәтижелері.

Ақмола облысындағы халықтың этно-конфессиялық құрылымының өзгеруі. Әрбір жеке мемлекет пен нақты өңірге халықтың және елді мекендердің қазіргі заманғы құрамын қалыптастырудың және дамытудың кеңістіктік ерекшеліктері тән. Олар халықтың қоныстану сипатына жиынтық әсер ететін әлеуметтік, экономикалық, саяси және табиғи жағдайлармен анықталады. Халықты қоныстандыру оның орналасуын, елді мекендердің функционалдық аумақтық байланыстарын және халықтың көші-қонын қамтиды. Көші-қон процестерінің қарқындылығы екі факторға байланысты. Біріншісі – адамдардың өмір сүру жағдайындағы айырмашылықтарға байланысты экономикалық фактор. Екіншісі – мемлекеттің реформистік бағытымен байланысты саяси фактор. Бұл екі фактор Қазақстандағы көші – қон өзгерістеріне

қатысты да жетекші болып табылады – Ресейдегі крепостниктік құқықты жойылуы шаруалардың жерсізденуіне алып келді, соның салдарынан қоныс аудару саясаты болды.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының соңына қарай барлық қазақ жерлерінің қосылуын аяқтай отырып, патша үкіметі империяның өскелең өнеркәсібі мүддесінде Қазақстанның отарлануын және игерілуін жеделдетуді көздеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басында Ресейдің еуропалық бөлігінде жер қатынастары күрт нашарлады. Аграрлық қарама-қайшылықтарды үкімет шаруаларды еуропалық бөліктен империяның Азия шетіне көшіруді мемлекеттік қолдау арқылы шешуге тырысты.

Дәл осы кезеңде Қазақстан аумағында өз құрылымы бойынша аса күрделі көп ұлтты халықтың жаңа құрамы қалыптаса бастады. Егер XIX ғасырдың 70-жылдарының басына дейін қоныс аударушылардың негізгі контингенті казактар болса, XIX ғасырдың 90-жылдарының екінші жартысынан бастап - шаруалардың отарлауы. Нәтижесінде Қазақстанның жекелеген өңірлерінде бірнеше ірі этникалық диаспоралар қалыптасты.

XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында Ресей мен Украинаның сол жағалауындағы көптеген қара топырақты губернияларынан Қазақстан аумағына орыс, украин, татар және неміс шаруаларының үлкен топтары қоныс аударды. Онда халықтың тығыздығы ең жоғары болды, ал шаруалар елдің еуропалық бөлігінің басқа аймақтарына қарағанда жермен қамтамасыз етілді.

XIX ғасырдың 60-жылдарының соңында Солтүстік Қазақстан аумағына қоныс аударушылардың көптеп келуі Ақмола облысына қоныс аударушыларды орналастыру туралы арнайы ережелер енгізуге мәжбүр етті. 70-жылдардың аяғында, шаруалардың қоныс аударуына ресми түрде рұқсат етілген кезде (1879 ж.), облыста әр уақытта өз еркімен осында қоныстанған 317 шаруа отбасы өмір сүрді. 1866-1875 жылдары 30 отбасы облысқа қоныстады, ал 287 шаруа отбасы 1876-1878 жылдары көшіп келді [6, 158 б.].

1894 жылғы 29 маусымда ІІМ Қазақстанға қоныс аударуды түпкілікті заңдастырды.

Барлығы 1890-1895 жылдары ресми деректер бойынша Ақмола облысына 43392 адам келді [7, 134 б.]. 1895 жылға қарай облыста 44 ауыл болды, онда 44863 шаруа өмір сүрді [8, 9 б.].

XX ғасырдың басында Қазақстан аумағына шаруалар қозғалысы алдыңғы тарих бойында бұрын болмаған көлемге жетеді. Егер 1901-1905 жылдары Ақмола облысына қоныс аударушылардың орташа жылдық саны 7675 адамды құраса, 1906-1909 жылдары олардың саны 80761 адамға дейін өсті [7, 135-136 б.]. 1910-1914 жылдары Ақмола облысына қоныс аударушылардың орташа жылдық саны 1906-1909 жылдармен салыстырғанда 80761-ден 33343 адамға дейін қысқарды [7, 141 б.].

Қазақстан аумағындағы ірі көші-қон ағындарының нәтижесінде халықтың этникалық құрылымында елеулі өзгерістер болды. Қазақстанның моноұлттық құрамы славян компонентінің саны мен үлес салмағын ұлғайту жағына қарай қозғалысқа келеді.

Солтүстік Қазақстан тұрғындарының арасында XIX ғасырдың соңында әртүрлі конфессиялық топтар болды, бірақ олардың негізгілері ислам мен христиандықтың ізбасарлары болды. Қазақтар, татарлар, өзбектер, ұйғырлар және басқа да түркі халықтары мұсылман болғандықтан, Қазақстанның барлық облыстарында осы дінді ұстанушылар басым көпшілігін құрады.

Қазақтар, өлкенің басқа түркі халықтары сияқты, дәстүрлі түрде исламның сунниттік бағытын ұстанды.

Христиандықтың әртүрлі ағымдары негізінен иммигранттармен ұсынылды: орыстар, украиндар мен белорустар негізінен православие және ескі сенушілер (раскольниктер), поляктар – Рим-католик дінінің ізбасарлары, немістер – протестанттар болды. Еврейлер негізінен иудаизмді ұстанды, бірақ олардың кейбіреулері мұсылман немесе христиан болған. Славян халықтарының өкілдері арасында исламды қабылдаған адамдар да болды.

Қазақстан халқының жалпы және облыстар бойынша конфессиялық құрылымының көрінісі шағын өңірлік айырмашылықтармен толық сәйкес келді. Мәселен, православтардың ең көп пайызы Ақмола облысында болды.

Ақмола қаласындағы православие шіркеулерінің тарихы

Жеке Омбы епархиясының құрылуымен оның аумағында приходтармен ұйымдастырушылық жұмыс, сондай-ақ шіркеулер салу жанданды. XIX ғасырдың 90-жылдарының ортасынан бастап олардың саны біртіндеп өсе бастады. Барлық жаңа шіркеулер, өте сирек жағдайларды қоспағанда, император Александр III қорының қаражатына салынған. Статс-хатшысы А. Н. Куломзин жасаған баяндамадан 1894-1904 жылдары император Александр III қорының қаражатына Омбы епархиясында 100-ге жуық шіркеу, ал Сібір темір жолының бойында 4 шіркеу салынғанын көруге болады. Осы он жыл ішінде Ақмола уезінде 10 православиялық шіркеу салынды [9, 4 б.].

1912 жылға қарай Омбы епархиясының православие халқы 1 224 062 адамды құрады. Онда 467 шіркеу (оның ішінде үй), 302 часовня және ғибадат үйлері, 284 приходтық қамқоршылық, 224 кітапхана болды. Ғибадатханаларда 15 діни қызметкер, 533 діни қызметкер, 74 дьякон, 531 забур жыршысы қызмет еткен. 310 шіркеу мектебінде 17 122 оқушы оқыды [10, 13 б.]. И. С. Голошубиннің пікірінше, басталған храмдар құрылысының аяқталуымен олардың саны 1914 жылдан кейін 700-750 шіркеуді құрауы керек еді [9, 5 б.].

Константин-Елениндік шіркеуі

Ақмоладағы православие шіркеулерінің тарихы XIX ғасырдың ортасынан Константин-Елениндік шіркеуінің құрылуынан басталады.

Император Николай I-нің рұқсатымен 1854 жылы қасиетті патшалар Константин мен Еленаның құрметіне шіркеудің құрылысы басталды. Ғибадатхананың құрылысы 1856 жылдың жазында аяқталды [11]. Бір шіркеу бекіністің ортасында әскери қазынаның есебінен салынды [12].

Шіркеудің құрылысын әскери бекіністе болған инженер-лейтенант Г. А. Воротников басқарды. Оны генерал-губернатор Г. Х. Гасфорт ұсынды. Г. А. Воротников мұнда гарнизон инженері болып жұмыс істеді және қалалық бекіністердің, әскери және азаматтық мақсаттағы құрылыстардың құрылысы мен жөнделуіне техникалық

қадағалау функцияларын орындады [13, 71 б.]. Ол көптеген түзетулер енгізіп, шіркеу ғимаратының сындарлы шешімін жеңілдетті, бұл шіркеушілер жинаған қаражаттың жеткілікті мөлшерін үнемдеді. Шіркеудің алғашқы ректоры діни қызметкер Михаил Никольский болды.

1876 жылы Ақмола бекінісі әскери бірлік ретінде өмір сүруді тоқтатты және таза азаматтық, әкімшілік және экономикалық мақсаттарға ие болды. Ақмола бекінісінің жойылуымен Ақмола станицасының казактары Константин-Елениндік шіркеуін Сібір казак әскерінің меншігіне қайтаруға ниет білдірді. Яғни казактар шіркеуді бекіністен ауыл алаңына көшіруді талап ете бастады [14].

1893 жылғы 27 сәуірдегі Тобыл рухани консисториясының Жарлығына сәйкес Константин-Елениндік шіркеуі Ақмола станицасының алаңына көшіріле бастады [15].

1900 жылы ғибадатхана бөлшектегіліп, әлі күнге дейін орналасқан ауылға ауыстырылды, бірақ ол айтарлықтай өзгерді. Қоңырау мұнарасы қирап, сыртқы қабырғалары сыланған және ағартылған, бұрын ағаш тақталармен қапталған. Шіркеу ауылы алаңы казактарды белсенді қызметке немесе соғысқа, крест жүрістері және басқа да әлеуметтік шараларды өткізетін орын ретінде қызмет ете бастады [16].

Архитектуралық сипаттамалары бойынша ғибадатхана жоспарға сәйкес бір крест тәрізді, бес басы бар, дұрыс крест түрінде жасалған. Ғимараттың ұзындығы 33 метр, ені 8 метр. Қазіргі уақытта ол сыланған және тас сияқты әсер қалдырады.

Константин-Елениндік шіркеуін бұрынғы бекіністің орталығындағы ауылға ауыстырғаннан кейін, күйдірілген кірпіштен жасалған шағын кішкентай шіркеу салынды. Шіркеу старостасы Орлов шіркеушілер жинаған ақшаға құрылыс ұйымдастырды. Өкінішке орай, ол бүгінгі күнге дейін сақталмаған.

Жаңа кең Александро-Невский шіркеуі салынғаннан кейін қаланың православие халқы екі қауымға бөлінді. Негізгі бөлігі жаңа ғибадатхананың қауым мүшелері болды. Станица казактары мен қаланың жақын көшелерінің тұрғындары жаңартылған Әулие

Константин мен Елена ғибадатханасының шіркеушілері болып қала берді. Сол кездегі анықтамалықтарда қауым мүшелері 1688 ер адам және 1612 әйел адам болғанын хабарлады. Оның ішінде шіркеуде екі жыныстағы 1523 жан бар. Сондай-ақ қауымға 20 верстадағы Воздвиженка (екі жыныстағы 484 жан), 35 верстадағы Таганрогский (екі жыныстағы 327 жан), 35 верстегі Софрониевский (екі жыныстағы 265 жан), 65 верстегі Приречный (екі жыныстағы 701 жан) сияқты ауылдардың тұрғындары кірді. Приречный және Таганрогский ауылдары кейіннен тәуелсіз қауымдарға бөлінді. Бірінші кезде қауым штаттық емес, ал екіншісінде штаттық болды [17].

Константин-Елениндік шіркеуі жарты ғасырдан астам уақыт дала шіркеулерінің тақуа округінің орталығы болды. Оған Ақмола уезінің көптеген ауылдары кірді және мұнда благочиния қауымдарының өмірінен барлық маңызды мәліметтер жиналды. Мұнда шіркеудің дін қызметкері революцияға дейін «Константин-Елениндік шіркеуінің шежіресі» бірегей тарихи құжатын жасады. Онда өлкенің конфессиялық өмірінің қызықты фактілері мен оқиғалары, сондай-ақ қаланың, уездің және облыстың күнделікті істері сипатталған. Өкінішке орай, қазіргі уақытта оның орналасқан жері белгісіз. Мүмкін ол біржола жоғалып кеткен шығар. Бірақ, ақмолалық өлкетанушы Л. Ф. Семенов жасаған үзінді көшірмелер бойынша, онда көптеген маңызды оқиғалар мен қала мен уезд өмірінен қызықты мәліметтер, соның ішінде дүлей апаттар, негізгі азық-түлік бағалары және т. б. жазылған [15].

1938 жылы Константин-Елениндік шіркеуі жабылды. Ғибадатхананың кресттері және қоңырауын, талдап алып тасталынды. 1940 жылы ғимаратқа қалалық тарихи-өлкетану мұражайы көшірілді. 1941-1942 жылдары шіркеу ғимаратында Ақмолада құрылған 29-атқыштар дивизиясының жеке байланыс батальоны орналасты. Алайда, 1942 жылы ақмолалық приходшылардың көптеген өтініштері бойынша Константин-Елениндік шіркеуінде Құдайға қызмет ету қайта басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Бүгінгі таңда ғибадатханада үш тақ бар: тең Апостолдық патша Константиннің және оның

патшайымы Еленаның анасының құрметіне жоғарғы ғибадатхана, төменгі ғибадатхана - тең Апостолдық князь Владимирдің құрметіне, қоңырау мұнарасы - тең Апостолдық Кирилл мен Мефодийдің құрметіне [18].

Александро-Невский соборы

Александро-Невский соборы 1891 жылы 12 мамырда теміржол апаты кезінде император Александр III мен оның отбасының өмірін сақтап қалу үшін орталық алаңда салынды. Апат 1888 жылы 17 қазанда Курск-Харьков тас жолында болды. Құрылысты Тобольскіден шақырылған атақты инженер Павел Степанович Голышев басқарды. Павел Степанович Петербург технологиялық институтының түлегі болды және ұзақ уақыт Оралдағы шіркеулер құрылысында жұмыс істеді. Ақмолаға ол нағыз кәсіпқой болып келді.

Алдын ала сметаға сәйкес, ғибадатхананың құрылысы 26 мың рубльді құрады. Қала билігі тек 5 мың адамды бөле алды. Қалған соманы шіркеу қауымы жинады. Негізгі соманы округке танымал көпестер В. Н. Попов, П. С. Марфутин, М. К. Кубрин, И. С. Силин және басқалар жинады [15]. Собордың құрылысына көпес В. Попов 100 мың дана күйдірілген кірпіш сыйға тартты. Көпес П. Марфутин өз қаражатына темір дуал дайындап, қоңыраулардың толық жиынтығын құйды, олардың ең ауыры 104 пұт (1700 кг) болды.

1914 жылы В. М. Васнецовтың шәкірті Мәскеу суретшісі М. И. Тимофеев соборды бояуға шақырылды. Кескіндеме үлкен кәсіби шеберлікпен, Ресейдегі христиан дінінің тарихын терең білумен орындалды. Бұл жұмыс үшін суретші 5500 рубль алды, оның 1500 рублін қалалық басқарма төледі, ал қалған 4 мыңын шіркеу қауымының ерікті қайырымдылық есебінен төледі [19].

Шіркеу 1891 жылдың 12 мамырынан 1891 жылдың қыркүйегіне дейін салынды. Бірақ жаңа тас Александро-Невский шіркеуінің бағышталуы тек 1893 жылы 26 тамызда болды. Жаңа ғибадатхананың діни қызметкері болып Тобольск теологиялық семинариясының түлегі В. П. Плотников тағайындалды. Оған рухани талаптарды орындаумен қатар,

Ақмола және Ақмола уездерінің шежірешісі функциялары жүктелді [15].

Жаңа собор қаланың безендірілуіне және оның негізгі архитектуралық көрнекті орнына айналды. Көлемі, сәулеттік және көркемдік құндылығы жағынан бұл Ақмоланың ең әсерлі тарихи ескерткіші болды. Собор 1000 адамға дейін қабылдады және үш шам күмбезі мен сегіз бұрышты қоңырау мұнарасы бар тас ғимарат болды. Ғибадатхананың биіктігі шамамен 36 метр болды. Собордың қасбеттері қарлы-ақ сылақпен қапталған қабырғалармен, биік жіңішке қоңырау мұнарасымен, ашық-жасыл күмбездермен, алтынмен қапталған көкнәр мен кресттермен, темір қоршаумен, үш кіреберіс тас қақпамен, папертамен, клиростармен, монументалды қабырға кескіндемесімен безендірілген. Барлығы ойластырылған, ғасырлар бойы беріктікке, ауырлыққа, рақымға арналған.

Ғибадатханада «Градо-Ақмола Александро-Невский шіркеуінің жылнамасы» журналы жүргізілді. 1891 жылдың 12 мамырынан 1916 жылдың 25 наурызына дейін діни қызметкер В. П. Плотников қала мен уездегі есте қаларлық оқиғалар туралы – табиғи апаттар, егіндер, нарықтық бағалар, қоныс аударатын шаруа кенттерінің пайда болуы және т. б. туралы мәліметтерді жазды.

1897 жылы 4 қыркүйекте Александро-Невский соборында бастауыш қауым мектебі ашылды. Оған 44 бала келді. Бұл ауқатты ата-аналардың да, жағдайы төмен отбасылардың да балалары қатысты, өйткені сол кездегі білім міндетті емес болып саналды [20, 15 б.]. Оқыту Синод белгілеген шектеулі шеңберде жүргізілді. Негізгі оқу пәні құдай заңы болды. Тәлімгерлер де қатаң қағида бойынша таңдалды. Мысалы, Е. Е. Пономарев мектеп меңгерушісі және заң шығарушы болды, дьяконның қызы А. П. Адрианова мұғалім болып тағайындалды, Забур жыршысы Г. И. Решетник, қамқоршы – көпес И. С. Силин болды. [21].

Революцияға дейінгі анықтамалықтар қауым мүшелері туралы хабарлады: 1898 ер адам және 1779 әйел адам. Оның ішінде, Ақмола қаласында екі жыныстағы 2421, Александровское («Бабашой») ауылдарында 25 верстада - 385, Преображенское 30 верстада

– 223, Елизаветинское («Бозайғыр») 35 верстада – екі жыныстағы 648 адам болды [15].

Александро-Невский шіркеуі автократияға адал қызмет етті. Приишимге барған кезде Дала өлкесінің губернаторлары салтанатты дұғалар үшін осында тоқтады. 1894 жылы шіркеуде - Таубе, 1906 жылдың қазан айында - Надаров, 1908 жылы мамыр айында – Лосевский, 1909 жылы – Шмидт болды [22].

А. Ф. Дубицкий өзінің 1958 жылғы «Ақмола – даңқты қала» тарихи очеркінде ғибадатхана тарихындағы маңызды оқиға туралы былай деп жазады: «1914 жылы соғыс басталар алдында император II Николай Александро-Невский соборы үшін «Дала өлкесіне батаға» «Мирликийдің әулиесі мен ғажайып шебері Николай» белгісін сыйға тартты. Белгішені Ақмолаға тасымалдау салтанатты рәсімдермен бірге жүрді. Петропавлға дейін белгішені теміржол арқылы жеткізді. Салтанатты литургиядан кейін, 1915 жылғы 17 мамырда Петропавлдан Ақмолаға жіберілді. Бес жүз шақырым, ауылдан ауылға дейін, сенушілер тобы ән айтып, дұға оқыды. 6 маусымда белгішені Ақмолаға әкелді. Мұнда діни қызметкерлер уағыз оқып, Патшаны мадақтап, патриоттық парыз, соғыстың жеңісті аяқталуы туралы айтқан дұғалар болды. «Бұрын-соңды болмаған оқиғаны» еске алу үшін қалалық дума «белгішелерді кездесу орнында, еске алу туралы, обелиск ұйымдастырып, оған жыл сайын маусымның 6-шы күні дұға ету үшін крест жорығын жасауды» шешті; белгішеге арналған киота құрылысына 250 рубль бөлу; Александро-Невский шіркеуінің жанында, қаражат болған кезде, әулие және ғажайып шебер Николай мен шейіт патшайым Александраның атына екі шіркеу ұйымдастырып, бұған дейін қалалық жинақтан 1000 рубль бөлді» [23].

Осылайша, 1913 жылы Ақмолада 16 411 тұрғыны бар, екі шағын кітапхана, екі православие шіркеуі, екі мешіт, еврей синагогасы, бірнеше сектанттық ғибадат үйлері болды [24].

Шіркеулерден басқа шіркеу мектептері де салынды. 1913 жылғы деректерге сәйкес Ақмола уезінде 26 мектеп жұмыс істеді, оның ішінде 11 шіркеу-приход, яғни мектептердің 40% Синодтың қарауында болды. Сонымен

қатар, мұнда 47 шіркеулер мен ғибадат үйлері болды [25].

Кеңесөкіметі орнағаннан кейін Александро-Невский соборы мәдениет үйіне, театрға және кинотеатрға берілді. Иконостас ұрланған және жойылған. Кресттер лақтырылды. Содан кейін 109 қоңырау түсіп, сынған. Бұл Сібір аймағындағы ең үлкен қоңырау болды. 1939 жылы соборды бұзу басталды, бірақ ол өте күшті болды. Сондықтан 1940 жылы ол жарылды. Молдалар қуғын-сүргіндерге ұшыраған.

1940 жылы ақпанда қаланы абаттандыру жоспары бойынша оның орнында алаңы мен 400 шаршы метрлік гүл бақшасы салынды. Содан кейін 1964 жылы Кеңестер үйі салынды. Кейін қайта құру кезеңіндегі, тәуелсіздік, онда әртүрлі мемлекеттік әкімшілік органдары орналыстырды [26].

Ақмола православиялық шіркеулерінің сәулеттік талдауы

XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап Орыс ғибадатханасында түбегейлі өзгерістер болды. Бұл сәулетшілердің ұлттық мұраға назар аудару бастауына байланысты болды. Осыдан орыс стилі қалыптасады. Орыс стиліндегі шіркеу құрылысы сәулетші Константин тонның 1838 жылы Санкт-Петербуркте суреттер альбомын шығарғаннан кейін басталды [27].

Орыс сәулет стилі сияқты бағыт 1830-1910 жылдардағы орыс сәулет өнерінде кең таралған. Бұл стиль эклектикалық және заманауи, сонымен қатар Петр I дәуірінде жоғалған ұлттық дәстүрді қалпына келтіруге деген ұмтылыспен сипатталады. Бұл стильде Петрге дейінгі сәулет өнерінің декор элементтері мен композициясын қалыптастыру және пайдалану принциптерімен сипатталатын ескі орыс мұрасына назар аударылады [28].

Орыс өнеріндегі бұл жаңа және сонымен бірге ежелгі бағытты император Николай I қолдады.

Революцияға дейінгі кезеңде Ресей аймақтарындағы барлық ғибадатханалар типтік жобалар бойынша салынды. 80-ден 750 адамға дейін әр түрлі сыйымдылығы бар тас және ағаш шіркеулер мен шіркеулер жобаларының альбомдары мен атластары жарық көрді. Мұндай жобаларды

№ 9 Типтік жоба

Константин-Елениндік шіркеуі

Сурет 1. Константин-Елениндік шіркеуі және оның негізінде салынған типтік жоба [30]

епархиядағы Қасиетті Синод және арзан храмдар салу және оларды келісуді жеңілдету үшін құрылыс комиссиялары жіберді. 1844, 1857, 1911 жылдары 1838 жылғы басылымға негізделген шіркеу жобалары жарық көрген [29].

Қала құрылысының факторлары сәулет формаларының сипатына және оны құру кезінде де, қайта құру кезеңінде де тарихи құрылымның құрамына айтарлықтай әсер етеді. Орыс Православие шіркеуінің Ақмола храмдарының архитектуралық талдауы екі ғибадатхана (Константин-Елениндік шіркеуі және Александро-Невский соборы) арасында, сондай-ақ Қасиетті Синодпен үлгілі жобалар ретінде ұсынған шіркеулер арасындағы жалпы және ерекше сипаттамаларды анықтауға бағытталған.

Орыс ғибадатханалық практикасы бастапқыда «үлгі» жұмысымен сипатталды. Құрылыс кезінде олар шіркеу санасы канондық деп қабылдаған құрылымдарға жүгінді. XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы сәулетшілер өз жобаларында ғасырлар бойы қалыптасқан орыс ағаш сәулет дәстүрлерін қолданып, дәстүрлердің сабақтастығын растады.

Ағаш Орыс православие сәулеті Византия канонына және материалдың дизайн ерекшеліктеріне назар аударды. Тікбұрышты жоспарлардан басқа, храмдар сәулетінде сегіз бұрышты формалар қолданылды. Мысалы, Константин-Елениндік шіркеуінің құрылысы кезінде. Олар бөлменің аумағын ұлғайтуға және қажет болған жағдайда кеңейтулерге байланысты тікбұрышты жоспарды

крест түрінде дамытуға мүмкіндік берді. Ғимараттың тәждік бөліктерінде төрт қабатты жабындар қолданылды. Бұл нысандарды орыс қоныс аударушылары өздері игерген қазақ жерлеріне көшірді.

Айта кету керек, XIX ғасырда классицизм стилі ағаш ғибадатхананың сәулетінде басым болды. Қазақстан аумағында храмдар, оның ішінде ағаш храмдар салу XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басында үлгілік жобалар бойынша жүргізілді. Типтік жобалардың ішінде екі қабатты және төрт бұрышты жабыны бар қарапайым клеттік шіркеулер, сегіз бұрышты негіздегі жалғыз баспен аяқталған, сондай-ақ жоспарда крест бар храмдар болды. Сондай-ақ, сегіз бұрышты төбесі бар төмен шатырмен жабылған сегіз бұрышты кресттің бұтақтарымен, шатырмен аяқталған сегіз бұрышты көлемдермен жобалар болды.

Көптеген орыс православие шіркеулерінде үш бөліктен тұратын құрылым болды, онда құрбандық ошағына жақындаған сайын ғимарат бөліктерінің қасиетті құндылығы арта түсті. Қоңырау мұнарасының астындағы «жарияланған», «адал» болған күмбезді кеңістігі бар орталық көлем, діни қызметкерлер тұрған құрбандық орны.

XX ғасырға дейінгі Қазақстан қалалары архитектурасының айрықша белгілерінің бірі ағаш құрылыстың басым болуы болды. Ол кезде Еуропалық Ресейде кесілген ғибадатхана құрылысы тоқтап қалды, ал ағаш қалалық ғибадатхана құрылысының материалы ретінде ескірді. Қазақстанда ағаш ұстасы өнері тарала берді. Ағаш құрылыста

жетекші орынды сақтап қалды. Ағаш өте қажет болды, өйткені ол салыстырмалы түрде арзан, қол жетімді және сол кездегі құрылысшылар үшін ағаш ғимараттарды салу технологиясы жақсы таныс еді. Құрылыстағы ағаштың танымалдығы құрылыстың қысқа мерзімдерімен, ғимараттардың жоғары гигиеналық және жылу техникалық сипаттамасымен түсіндірілді.

XIX ғасырдың ортасында ғибадатханаларды жаппай салу қажеттілігі олардың Қазақстанның кең аумағында жетіспеушілігіне байланысты болды. Шағын, негізінен ағаш храмдардың жеңілдетілген жобаларының арнайы сериясы жасалды.

Православиелік ағаштан жасалған ғибадатхана сәулетінің дәстүрі екі Үкіметтің жарлығымен бұзылды. 1826 жылы «Шіркеу ғимараттары үшін болашақ ережелер туралы» жарлық шығарылды, ол «сәулет ережелеріне» сәйкес жасалған типтік жобаларды міндетті етті. Олар рухани және азаматтық әкімшіліктің провинциялық органдарында бекітілуі керек еді. 1838 жылғы Жарлық провинция билігі жанындағы құрылыс бөлімінде тексерілмеген ғимараттарға орман жібермеуге бұйрық берді. Осы кезден бастап ағаш шіркеулердің пайда болуы «қалалық» көрініске ие болды. Провинциялық сәулетшілер мақұлдай алмайтын халықтық сәулет өнерінің дәстүрлі формалары біртіндеп жойылып жатты. Ол кезде мемлекет ескі сенушілерді (раскольниктерді) құлатып, дәстүрлі сәулет

«раскольничий» деп санала бастады. XIX ғасырдың екінші жартысында ескі шіркеулерді эклектикалық рухта кеңінен өзгерту басталды. Терезелер кең арқаға айналды, қабырғалары ағаш тақталармен қапталып, боялған, триглифтері бар карниздер мен темір шатырлар пайда болды.

Ақмоладағы Константин-Еленин шіркеуі ағаштан жасалған. Көлденеңінен ағаш тақталармен қапталған шіркеу ғимараты кірпіш негізге орнатылды. Осы композициялық-сәулеттік жоспары шіркеуі дәстүрлі үш бөліктен тұратын композиция болды. Шіркеу бір күмбезді ғибадатхана, шығыс қабырғасында бес қырлы құрбандық ошағы бар ретінде ұсынылған. Бес күмбезді ғибадатхана: бес күмбез, олардың біреуі басқалардан жоғары, Иса Мәсіх пен төрт евангелистті бейнелейді. Ғибадатхананың батыс жағында тікбұрышты асхана мен қоңырау мұнарасы болды. Крест тәрізді төбесі бар жіңішке барабандағы главканың құрылысы сәулеттік және семантикалық екпін болды. Алайда, ғимараттың көлемдік-кеңістіктік композициясында шатыр жабыны бар қоңырау мұнарасы айқын басым болды. Қоңырау мұнарасы шіркеуге ерекше тік екпін бере отырып, «сегіздік төрт» түрінде салынды.

Ғибадатхананың сыртқы безендірілуінде классикалық ерекшеліктер байқалады. Мұны үшбұрышты карниздері бар терезе саңылауларының тікбұрышты формалары - сандрикттер, ғимараттың бұрыштарын баса көрсететін пиластерлер, ғибадатхананы

№ 19 Типтік жоба

Александро-Невский соборы

Сурет 2. Александро-Невский соборы және оның негізінде салынған типтік жоба [30]

үшбұрышты педименттер жабады. Ғибадатхананың оңтүстік және солтүстік қасбеттерінің, сондай-ақ кіреберістің көрнекті бөлігі-функционалды рөл атқаратын, сонымен бірге эстетикалық функцияны атқаратын, сақталған қасбетті жаңдандыратын терезелер. Сонымен бірге, ескерткіштің сыртқы көрінісінде ағаш сәулет өнерінің орыс ұлттық көздерімен байланыс орната алуға болады, бұл қоңырау мұнарасының шатырын аяқтауға мысал бола алады. Тас ғимараттарға еліктеуге бағытталған платбалардың пішіндері ою-өрнектері гауһар тастар мен розеткалар, ойықтар мен шеткалар түрінде ою-өрнектерді жұмсарттады, олардың ою-өрнектері өзінің қайнар көзі болып табылады. Мұндай ою-өрнек, бәлкім, халықтық мотивтер және халықтық өнер үшін дәстүрлі болып табылады. Сондай-ақ, кіреберістің тірек тіректерін бұйра өңдеу дәстүрлі болып табылады. Бір қызығы, шіркеу ғимараты қаланың даму жүйесінде өзінің маңыздылығын сақтап қалды.

XX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы ағаш храмдар православие шіркеулеріне тән теологиялық символизмге ие болды, ерекше діни сәулет құрылымдары болды.

Жаңа уақыт кезеңінде бөтен жерде шіркеудің құрылысы өз әлемін құру, басқа кеңістікті дамыту актісіне тең болды. Діни ғимараттар Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігін ұйымдастыруда маңызды рөл атқарғаны анық.

Ғибадатхана ғимараттарын құрылымдаудың иерархиялық сипаты Қазақстанның көптеген православие шіркеулерінің үш бөліктен тұратын құрылымы болуында көрінді. Мұнда ғимарат бөліктерінің қасиетті құндылығы құрбандық үстеліне жақындаған сайын арта түсті. Бұл үш бөлім христиан қоғамының үш негізгі мүшелігіне: діни қызметкерлер, адал, жарияланғандарға сәйкес келеді.

Александр-Невский соборының бай сәндік стилі мен әртүрлі формалары орыс және византиялық әсерді кейбір жағдайларда азиялық элементтерден алынған мотивтермен үйлестірді.

XIX–XX ғасырлар аралығындағы Қазақстанның сәулеті православиялық

ғибадатхана құрылысында сәулет стильдерінің өзгеруін көрсетті. Сонымен бірге жергілікті стильдер мен мектептер қалыптаса бастады. Мұнда солтүстік орыс, оңтүстік орыс және шығыс әсерлері кездесті. Сонымен қатар, жергілікті жағдайлар мен өмір сүру ерекшеліктерінің әсерінен орыс иммигранттары әкелген құрылыс әдістері мен көркемдік және сәулеттік талғамдары өзгерді.

Тас деп аталатын құрылыс қалалық сәулет өнерінде, әсіресе Солтүстік Қазақстан мен Ақмолада кеңінен дамыды.

XIX ғасыр Қазақстан қалаларында жиі болатын өрттермен күресу мақсатында барлық қазыналық ғимараттар тастан тұрғызылды. Бірақ «тас шеберлерінің» жоқтығынан және күштер мен құралдардың жоқтығынан тас құрылымы XIX ғасырдың соңында ғана қолданыла алды. Тас құрылысы XIX–XX ғасырлар тоғысында қарқынды дамып келеді.

XIX ғасырдың соңында күшейтілген тас құрылысы ескі орыс стильдерінің орнына эклектикалық сәулет әкелді. Сонымен қатар, жергілікті түсіндіруде әртүрлі стильдердің үйлесімі болды.

Православие шіркеулерінде ұйымдастырушылық, әлеуметтік-өкілдік, білім беру мағыналарын біріктіруден тұратын әлеуметтік-мәдени көп компонент бар. Қазақстандағы храмдардың ұйымдастырушылық маңызы игеріліп жатқан кеңістікті құрылымдаудан тұрды.

Қоғамдық өмір мен кеңістікті храмдармен ұйымдастырудың көп деңгейлі болуы оларды оқудың түсініксіздігін қамтамасыз етті. Қазақстан православиялық шіркеулерінің архитектуралық формасы табиғи-климаттық жағдайлардың әсерін, күйдірілген кірпіштің құрылыс материалы ретіндегі қасиеттерін, белгілі бір конструкцияларды пайдалануды, эстетикалық қондырғыларды ескере отырып, материалдық құралдармен рухани бастауды білдіру қажеттілігімен, ғибадат ету талаптарымен шартталған. Храмдар тек діни ғимараттар ретінде ғана түсінілмеді, олар көп мағыналы символизмді алып, бірнеше функцияларды атқарды. Ғибадатхана шіркеулерге тек дұға үйі ғана емес, сонымен бірге ғаламның орталығы, қала силуэтіндегі

сәулеттік доминант, театрландырылған ғибадат орны, өнер туындылары мен сирек кездесетін кітаптардың репозиторийі, өзіндік концерт залы, қаланың қоғамдық өмірінің орталығы болды.

Орыс ғибадатханасының сәулетінде бір ерекшелігі, ғимараттың интерьерімен салыстырғанда, сыртқы келбетінің басым мәні. Византия шіркеулерінің құрамында ішкі кеңістікке артықшылық берілгені белгілі – ғимарат салттық әрекеттер үшін қабық ретінде қызмет етті, ал қасбеттер екінші роль атқарды. Ресейде Византия прототипі қарапайым ішкі көлемі бар керемет құрылымдардың пайда болуында көрінетін эволюциядан өтеді, алайда оның маңыздылығы көбінесе керемет және бай безендірумен өтелді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейде эклектика сәулет өнерінің жетекші стиліне айналады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап көркем құбылыс ретінде эклектизм Қазақстанның сәулет тәжірибесінде де көрініс тапты. Эклектиканың үстемдігімен классицизмнің қала құрылысы принциптері – ансамбльдік және құрылыстың тұтастығы бұзылады.

XX ғасырдың басында Ақмола храмдарының сәулетінде эклектика басым болды. Осы кезеңде «орыс стилімен» қатар қазіргі заманғы, кейінірек «неоклассицизм» кең таралды. Ретроспективті стильдер («орыс», «орыс-византия» және неоклассицизм) әсіресе сәулет өнерінде кеңінен қолданылды.

Жалпы, Ақмоланың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы діни сәулеті эклектикалық сипатқа ие болды, бірақ «орыс стилі» мен неоклассицизмнің формалары мен сәндік мотивтері басым қолданылды.

Константин-Елениндік шіркеуі және Александр-Невский соборы - ауқымды құрылыстар, сол кездегі Ақмоладағы ең биік ғимараттардың бірі. Ақмола православиялық шіркеулерін салу кезінде жергілікті жағдайлар үшін № 9 және 19 Сібір шіркеулері үшін үлгі жобалар алынды [30].

Православиелік діни архитектураның ерекшеліктерін зерттеу типологиялық, конструктивті, стилистикалық, композициялық сияқты сәулеттік талдаудың түрлеріне негізделген.

Типологиялық талдау. Функционалдық мақсаты бойынша Ақмола православиялық шіркеулері - Құдайға құлшылық ету және діни талаптарды іске асыру үшін пайдаланылған қоғамдық ғимараттар. Ғимараттардың түрі - жақтау. Ғимараттар - бұл тірек қабырғалары мен шатыр құрылымдарынан тұратын кеңістіктік жүйелер. Құрылыста күмбезді шаршы негізде қолдануға негізделген крест-күмбезді құрылымдық жүйе қолданылған.

Ғибадатхананы кеңістікте орналастыру қағидасы бойынша типологияға сәйкес, зерттеуші В. Г. Цой Ақмола шіркеуін бірінші және екінші санатқа енгізді. Орналастырудың бірінші түрі - ғибадатхана тарихи түрде форпосттың орталық бөлігінде орналасқан кезде. Константин-Елениндік шіркеуі жарқын мысал бола алады. Алайда, Константин-Елениндік ғибадатханасы, Александр-Невский соборы сияқты, екінші типке жатқызылуы мүмкін - форпосты қалаға айналдыру және халық санының көбеюі кезінде салынған немесе ауыстырылған және өзгертілген храмдар [4, 11 б.].

Жүргізілген зерттеу профессор Б. А. Глаудинов алғаш рет анықтаған «негізгі кіреберістің үстінде қоңырау мұнарасы бар асханасы бар текше» ғибадатханасының түрі Қазақстан Республикасының аумағында кең таралғандығын анықтады [1].

Конструктивті талдау. Сәндік карниздер ақ, шатыр күмбезі: материал - металл, бояумен жабылған, ғимараттың қабырғалары кірпіш. Негізгі қасбеттің тамбурының үстінде пияз күмбезбен аяқталатын шатыр күмбезі орналасқан. Қасбеттер сәндік белдіктермен безендірілген.

Жоспарлау құрылымы ағаш және тас архитектурасында қолданылған типтік шешімге сәйкес келеді. Қабырғалардың материалы бойынша Константин-Елениндік шіркеуінің ғимараты – ағаш, Александр-Невский соборының ғимараты - тас, кірпіш. Храмдардың құрылымы – үш бөліктен тұратын құрбандық шалатын орын, жеке шіркеу және асханасы бар притвор. Қоңырау мұнаралары храмдар ансамбліне кіреді. Олар тік, бір деңгейлі, сегіз бұрышты және бұлдыр күмбездермен көмкерілген.

Объемность жоспарлау шешімдері көрініс тапқан және жалпы вертикальности храмдар с завершениями «мұнара звона» (шатровыми және шлемовидными) және восьмерикового барабанның үстінен молитвенным залы бар. Константин-Елениндік шіркеуінің намаз залының бұрыштарында тағы төрт кішкентай сәндік пияз күмбездер бар.

Шатырдың күрделі формасы бар, ол ғимараттың бір немесе басқа бөлігіне байланысты көлбеу болады. Деңгейаралық төбелер - ағаштан жасалған, темір гофрленген кенептермен қапталған және жасыл түске боялған. Іргетасы мен негізі күйдірілген кірпіштен салынған.

Стилистикалық талдау. Модерн стилі сәндік дизайнда және ою-өрнекте кеңінен қолданылды (кесу, жапсырма, көлемді жапсырма). Кіру тобының үстіндегі күмбездің ерекше формасы модерн архитектурасына тән. Орыс ағаш сәулет өнерінің дәстүрлері терезе саңылауларын, кіреберіс топтарын, платформаларды сәндік безендіруде қолданылды.

Декор терезе мен есіктің айналасындағы және карниз кеңістіктегі ағаш ғимараттардың құрамына назар аударды. Сондай-ақ, ою-өрнек оюларының, көбінесе ғимараттың қасбеті (ақ, жасыл, даршын және т.б.) арасындағы контраст қолданылды. Александр-Невский соборының мұнарасының орталық бөлігінде барокко стилінде безендірілген фронтон орналасқан. Мұндай стильдеу көбінесе модерн архитектурасында қолданылды.

Ғибадатхананың сәулетінде ХІХ ғасырдың аяғы - ХХ ғасырдың басында танымал болған орыс-византия стилінің белгілерін таба аласыз. Бұл уақытта храмдар орыс, содан кейін нео-орыс және Византия стильдерінде пайда болады.

Ғибадатхананың егжей-тегжейін зерттей отырып, Александр-Невский соборының дулыға тәрізді күмбезі Византия сәулеті үшін дәстүрлі деп айта аламыз. Шатырды безендіретін пияз күмбездер орыс стиліне көбірек тән. Константин-Елениндік шіркеуінің негізгі көлеміне сол шамдармен аяқталған биік шатырлы қоңырау мұнарасы орналасқан. Негізгі көлемнің крест тәрізді жоспары қоңырау мұнарасымен бірге

алтарь орналасқан шығысқа қарай созылған шығыңқы тік төртбұрышты білдіреді. Мұндай композиция классицизм дәуірінің сәулетіне көбірек тән болды. Храмдарда Византия стиліне тән емес тік динамизм бар. Екі ғибадатхананың терезе саңылаулары бар цилиндрлік барабандар бізді дәстүрлі орыс сәулетіне қайтарады.

Композициялық талдау. Ғибадатхананың көлемін орналастырудың ең көп таралған композициялық шешімі осьтік-симметриялы. Негізгі көлемнің симметрия осі және негізгі басым элемент – күмбезі бар кіріс тобы пропорционалды. Массасы бойынша ғимараттың көлемі теңдестірілген. Шатыры мен күмбезі динамиканы береді. Динамика сонымен қатар ырғақты заңдылықтарға негізделген. Кесілген оюлармен жасалған декорацияда метрикалық ауысулар қолданылады – қарапайым геометриялық пішіндердің (шеңбер, шаршы, үшбұрыш) оюынан тұратын элементтер бар. Ғимараттарда жасыл (шатыр) және ақ (қабырғалар мен декор) түстерді біріктіретін ашық түсті шешімдер бар. Сәндік элементтер мен қасбеттердің жазықтығы арасындағы контраст қолданылады.

5. Қорытынды.

Белсенді көші-қон қозғалыстарының салдарынан ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында Қазақстанда халықтың көпконфессиялы құрамы қалыптаса бастады. Көші-қон процестері және көптеген славян православие тұрғындарының қоныс аударуы ғибадатхана құрылысын жандандырды.

Діни ғимараттарды салу үшін Синод ұсынған шіркеулердің үлгілі жобалары пайдаланылғанына қарамастан, Ақмоладағы православиялық шіркеулердің өзіндік ерекшеліктері мен ерекше белгілері болды. Олардың стилін эклектикалық немесе әртүрлі сәулет бағыттарының - орыс, еуропалық, византиялық және т. б. деп сипаттай алуға болады.

Композициялық және кеңістіктік жоспарда зерттелген храмдарда: бес намаз залының үстінде - (Константин-Елениндік шіркеуі) немесе үш күмбезді аяқтау (Александр-

Невский соборы); бас барабан мен қоңырау мұнарасын дулыға тәрізді күмбезмен (Александро-Невский соборы) немесе шатырмен (Константин-Елениндік шіркеуі) жабу.

Ақмола қаласындағы ғибадат құрылысында XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы сәулет үрдістері байқалады. Ғибадатхана сәулетінде византиялық және дәстүрлі орыс бағыттарынан бастап эклектика мен бароккоға дейінгі бірнеше стилистикалық шешімдердің үйлесімі бар. Орыс-Византия стилінің тазалығы сақталмайды, әр түрлі дәстүрлер, әдістер мен формалардың үйлесімі бар. Шіркеулердің құрылысы,

шіркеулердің көбеюі, дін қызметкерлерінің кеңеюі қоршаған ортаға, қалалық ортаға және православиялық қоғамның мәдени өміріне оң әсер етті. Шіркеулерде міндетті түрде оқу орындары ашылды. Алайда, православиенің таралуы жергілікті және православиялық емес халық арасында орыс православие шіркеуінің миссионерлік қызметінің жандануына әкелді.

6. АЛҒЫС

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№AP08857378 Грант)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Глаудинов Б. А. История архитектуры Казахстана / Б. А. Глаудинов. – Алматы: КазГАСА, 1999. – 295 с.
- 2 Чекаева Р. У. Константино-Еленинский кафедральный храм / Р. У. Чекаева. – Астана: ЕНУ им Л.Н. Гумилева, 2005 – 132 с.
- 3 Самойлов К. И. Архитектура Казахстана XX века (Развитие архитектурно - художественных форм) / К. И. Самойлов. – Москва, 2004. – 940 с.
- 4 Цой В. Г. Православная архитектура Казахстана XIX – начала XXI вв. Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. архитектуры. - Алматы, 2010. – 27 с.
- 5 Мурашова Н. А. Фотография как средство массовой информации // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal) – 2018. - №1(29). – С. 9-12.
- 6 Черемшанский В. М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношениях / В. М. Черемшанский. - Уфа, 1859. – 472 с.
- 7 Черников В. С. Крестьянская колонизация Северного Казахстана в эпоху капитализма // История СССР – 1982. – № 6. – С. 132-141.
- 8 Обзор Акмолинской области за 1895 г. – Омск, 1896. – С. 9.
- 9 Голошубин И. Справочная книга Омской епархии / И. Голошубин. –Омск: Иртыш, 1914. – 1240 с.
- 10 Лебедева Н. И. Храмы и молитвенные дома Омского Прииртышья / Н. И. Лебедева. – Омск, 2003. – С. 13-14.
- 11 История Константино-Еленинского собора г. Астана [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://sobor.kz/node/7152>. (қарастырылған күні: 27.11.2021).
- 12 Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік мұрағаты. Қ.365. Т.2. І.22. Б. 8-9.
- 13 Алпыспаева Г.А. Астана в Новое и Новейшее время / Г.А. Алпыспаева. Астана, 2008. - 276 с.
- 14 НСҚММ. Қ.365. Т.2. І.22. Б. 9.
- 15 Акмолинский патерик. Константино-Еленинский Собор [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://archive.sobor.kz/apaterik/konels> (қарастырылған күні: 25.10.2021).
- 16 НСҚММ. Қ.365. Т.2. І.22. Б. 9-10.
- 17 Селюкова С. Константино-Еленинский собор // 1+1, № 27 (75) от 13 июля 2007 г. – С. 3.
- 18 160 лет Константино-Еленинского Собора торжественно отметили в Астане [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://sobor.kz/novosti/160-let-konstantino-eleninskogo-sobora-torzhestvenno-otmetili-v-astane> (қарастырылған күні: 12.10.2021).

- 19 НСҚММ. Қ.365. Т.1. І.20. Б. 27-28.
- 20 Дубицкий А. Ф. Город на Ишиме / А. Ф. Дубицкий. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 186 с.
- 21 НСҚММ. Қ.365. Т.2. І.22. Б. 157.
- 22 Астана – город мира! [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://astana2030.narod.ru/out/sobor.html> (қарастырылған күні: 17.11.2021).
- 23 НСҚММ. Қ.365. Т.1. І.20. Б. 44.
- 24 НСҚММ. Қ.365. Т.2. І.22. Б. 169.
- 25 НСҚММ. Қ.365. Т.1. І.20. Б. 132.
- 26 Как советская власть боролась с религией в Акмолинске – исторический обзор [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://regtv.kz/2021/12/13/ent-kak-sovetskaia-vlast-borolas-s-religiei-v-akmolinske-istoricheskii-obzor.html> (қарастырылған күні: 07.09.2021).
- 27 Груздева Е. А. Архитектура храма во имя Святого Равноапостольного Царя Константина и Царицы Елены в с. Константиновка Татарского района Новосибирской области // Баландинские чтения. – 2016. Т. XI. – С.98-103.
- 28 Гречнева Н. В. Становление эклектики как архитектурного стиля в храмовом зодчестве России // Мир науки, культуры и образования. – 2011. – №3(28). – С.222-224.
- 29 Берташ А. В. Стилистические особенности храмостроительства в 1830-1870-е годы в России: столица и национальные окраины // Вестник СПбГУ. Серия 15. – 2013. – Выпуск 1. – С.178-198.
- 30 Атлас планов и фасадов церквей, иконостасов к ним и часовен одобренных для руководства церковных постройках в селениях.– Москва: Синодальная типография, 1911. – С.18-19.

Игорь Н. Стась^а, Жасулан Е. Нурбаев^б

^аТюменский государственный университет, Тюмень, Российская Федерация

^бЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Православное культовое зодчество в г. Акмолинск в Новое время: архитектурный анализ по материалам фотодокументов

Аннотация. В статье рассматривается православное храмовое строительство в городе Акмолинск во второй половине XIX – начала XX веков. Активное храмостроительство в этот период объясняется увеличением православного населения в результате бурного переселения крестьян из центральных губерний Российской империи. Культовые сооружения возводились на основе образцовых проектов церквей. Такие образцы распространял Святейший Синод для унификации и своеобразной помощи строителям. Важная составляющая исследования состоит в том, чтобы изучить православное культовое зодчество в Акмолинске и выявить в них общие и особенные архитектурно-художественные черты. В историографическую базу включены публикации казахстанских и российских исследователей. Основными источниками являются фотодокументы, которые позволяют рассмотреть основные детали, композиционные особенности и стилистические характеристики храмов. Была изучена деятельность фотографов, которым принадлежит авторство черно-белых снимков акмолинских православных храмов. В результате было выявлено, что при строительстве православных храмов дореволюционного Акмолинска за основу брались специальные образцовые проекты церквей, однако учитывались особенности местного колорита, взаимопереплетения различных культур и цивилизаций. Поэтому архитектурный анализ выявил использование разнообразных архитектурных стилей, например эклектики, барокко, классицизма, национального русского и русско-византийского стилей. Строительство церквей, увеличение приходов, расширение штата священнослужителей оказывали положительное влияние на городской ландшафт и культурную жизнь горожан. В первую очередь храмостроительство воздействовало на культуру и образование. В то же время это обуславливало развитие в крае миссионерской деятельности русской православной церкви среди инославного населения.

Ключевые слова: культовое зодчество; православие; церковь; собор; Акмолинск; фотоисточники; городской ландшафт.

Igor N. Stas^a, Zhasylan Ye. Nurbayev^b

^aTyumen State University, Tyumen, Russian Federation

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Orthodox religious construction in Akmolinsk in Modern times: architectural analysis based on the materials of photo documents

Abstract. The article deals with Orthodox temple construction in the city of Akmolinsk in the second half of the XIX - early XX centuries. Active church-building during this period is explained by the increase in the Orthodox population because of the rapid resettlement of peasants from the central provinces of the Russian Empire. Religious buildings were built based on exemplary projects of churches. Such samples were distributed by the Holy Synod for unification and a kind of assistance to builders. An important component of the research is to study the Orthodox cult architecture in Akmolinsk and identify common and special architectural and artistic features in them. The historiographical database includes publications of Kazakh and Russian researchers. The main sources are photographic documents that allow us to consider the main details, compositional features, and stylistic characteristics of temples. The activity of photographers who own the authorship of black-and-white photographs of Akmola Orthodox churches was studied. As a result, it was revealed that during the construction of Orthodox churches in pre-revolutionary Akmolinsk, special model projects of churches were taken as a basis, but the peculiarities of local color, the interweaving of various cultures and civilizations were considered. Russian architectural analysis has revealed the use of a variety of architectural styles, for example, eclecticism, Baroque, classicism, national Russian, and Russian-Byzantine styles. The construction of churches, the increase in parishes, and the expansion of the clergy had a positive impact on the urban landscape and the cultural life of citizens. First, church building influenced culture and education. Akmola churches had parish schools in their structures. At the same time, this caused the development of missionary activity in the province among the non-Orthodox population.

Keywords: cult architecture; Orthodoxy; church; cathedral; Akmolinsk; photo sources; urban landscape.

References

- 1 Glaudinov B. A. *Istoriya arhitektury Kazahstana* [History of architecture of Kazakhstan] (KazGASA, Almaty, 1999, 295 p.), [in Russian].
- 2 Chekaeva R. U. *Konstantino-Eleninskij kafedral'nyj hram* [Constantino-Eleninsky Cathedral Church] (ENU, Astana, 2005, 132 p.), [in Russian].
- 3 Samojlov K. I. *Arhitektura Kazahstana XX veka* (Razvitie arhitekturno - hudozhestvennyh form) [Architecture of Kazakhstan of the XX century] (Moscow, 2004, 940 p.), [in Russian].
- 4 Coj V. G. *Pravoslavnaya arhitektura Kazahstana XIX – nachala XXI vv.* [Orthodox architecture of Kazakhstan of the XIX - early XXI centuries] Avtoreferat diss. na soiskanie uch. st. kand. arhitektury. Almaty, 2010. P. 27, [in Russian].
- 5 Murashova N. A. *Fotografiya kak sredstvo massovoj informacii* [Photography as a mass media] *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* [East European Scientific Journal]. 2018. No.1(29). P. 9-12, [in Russian].
- 6 Cheremshanskij V.M. *Opisanie Orenburgskoj gubernii v hozyajstvenno-statisticheskome, etnograficheskom i promyshlennom otnosheniyah* [Description of the Orenburg Province in economic, statistical, ethnographic and industrial relations] (Ufa, 1859, 472 p.), [in Russian].
- 7 Chernikov V. S. *Krest'yanskaya kolonizaciya Severnogo Kazahstana v epohu kapitalizma* [Peasant colonization of Northern Kazakhstan in the era of capitalism] *Istoriya SSSR* [History of the USSR]. 1982. No. 6. P. 132-141, [in Russian].
- 8 *Obzor Akmolinskoj oblasti za 1895 g.* [Review of the Akmola region for 1895] (Omsk, 1896, 9 p.), [in Russian].
- 9 Goloshubin I. *Spravochnaya kniga Omskoj eparhii* [The reference book of the Omsk Diocese] (Irtysh, Omsk, 1914, 1240 p.). [in Russian].
- 10 Lebedeva N. I. *Hramy i molitvennye doma Omskogo Priirtysh'ya* [Temples and prayer houses of the Omsk Irtysh region] (Omsk, 2003. – S. 13-14). [in Russian].

- 11 Istoriya Konstantino-Eleninskogo sobora g. Astana [The history of the Constantino-Eleninsky Cathedral in Astana] Available at: <http://sobor.kz/node/7152>, [in Russian], (accessed 27.11.2021).
- 12 Gosudarstvennyj arhiv goroda Nur-Sultan [The State Archive of the city of Nur-Sultan]. F.365 – Op.2 – D.22 – L. 8-9, [in Russian].
- 13 Alpyspaeva G. A. Astana v Novoe i Novejshee vremya [Astana in the New and Modern Times] (Astana, 2008, 276 p.), [in Russian].
- 14 GAGNS. F.365 – Op.2 – D.22 – L. 9, [in Russian].
- 15 Akmolinskij paterik. Konstantino-Eleninskij Sobor [Akmola paterik. Constantino-Eleninsky Cathedral] Available at: <http://archive.sobor.kz/apaterik/konels> (Accessed: 25.10.2021).
- 16 GAGNS. F.365 – Op.2 – D.22 – L. 9-10.
- 17 Selyukova S. Konstantino-Eleninskij sobor [Constantino-Eleninsky Cathedral] // 1+1, № 27 (75) ot 13 iyulya 2007. P. 3. [in Russian].
- 18 160 let Konstantino-Eleninskogo Sobora torzhestvenno otmetili v Astane [The 160th anniversary of the Constantine-Elenin Cathedral was solemnly celebrated in Astana] - URL: <http://sobor.kz/novosti/160-let-konstantino-eleninskogo-sobora-torzhestvenno-otmetili-v-astane> (accessed 12.10.2021).
- 19 GAGNS. F.365 – Op.1 – D.20 – L. 27-28.
- 20 Dubickij A.F. Gorod na Ishime [The city on Ishim] (Kazakhstan, Alma-Ata, 1986, 186 p.), [in Russian].
- 21 GAGNS. F.365 – Op.2 – D.22 – L. 157.
- 22 Astana – gorod mira! [Astana is a city of peace!], Available at: <http://astana2030.narod.ru/out/sobor.html>, [in Russian]. (accessed 17.11.2021).
- 23 GAGNS. F.365 – Op.1 – D.20 – L. 44.
- 24 GAGNS. F.365 – Op.2 – D.22 – L. 169.
- 25 GAGNS. F.365 – Op.1 – D.20 – L. 132.
- 26 Kak sovetskaya vlast' borolas' s religiej v Akmolinske – istoricheskij obzor [How the Soviet government fought religion in Akmolinsk - historical review] Available at: <http://regtv.kz/2021/12/13/ent-kak-sovetskaia-vlast-borolas-s-religiei-v-akmolinske-istoricheskii-obzor.html>, [in Russian]. (accessed 07.09.2021).
- 27 Gruzdeva E. A. Arhitektura hrama vo imya Svyatogo Ravnoapostol'nogo Carya Konstantina i Caricy Eleny v s. Konstantinovka Tatarskogo rajona Novosibirskoj oblasti [Architecture of the church in the name of the Holy Equal-to-the-Apostles Tsar Constantine and Queen Elena in the village of Konstantinovka of the Tatar district of the Novosibirsk region] Balandinskije chteniya. 2016. T. XI. P. 98-103, [in Russian].
- 28 Grechneva N. V. Stanovlenie eklektiki kak arhitekturnogo stilya v hramovom zodchestve Rossii [The Formation of Eclecticism as an Architectural Style in Russian Temple Architecture] Mir nauki, kul'tury i obrazovaniya [The world of science, culture and education]. 2011. №3(28). P. 222-224, [in Russian].
- 29 Bertash A. V. Stilisticheskie osobennosti hramostroitel'stva v 1830-1870-e gody v Rossii: stolica i nacional'nye okrainy [Stylistic features of church building in 1830-the 1870s in Russia: the capital and the national outskirts] Vestnik SPbGU. Seriya 15 [Bulletin of St. Petersburg State University. Series 15]. 2013. No. 1. P.178-198. [in Russian].
- 30 Atlas planov i fasadov cerkvej, ikonostasov k nim i chasoven odobrennyh dlya rukovodstva cerkovnyh postrojka v seleniyah [Atlas of plans and facades of churches, iconostases to them and chapels approved for the leadership of church buildings in villages] Sinodal'naya tipografiya [Synodal Printing House], Moscow, 1911. P.18-19), [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер:

Стась Игорь Николаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер, «Тарихи урбанистика» магистрлік бағдарламасының жетекшісі, Тарихи география және регионализм зертханасы, Тюмень мемлекеттік университеті, Ленин к-сі 23, Тюмень, Ресей Федерациясы.

Нұрбаев Жасулан Есейұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, аймақтану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі 2 а, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Stas Igor Nikolaevich – Ph.D. in History, Senior Researcher, Head of the master's program «Historical Urbanism», Laboratory of Historical Geography and Regional Studies, Tyumen State University, 23 Lenina str., Tyumen, Russian Federation.

Nurbaev Zhasulan Eseyuly – Ph.D. in History, Acting Associate Professor, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2a Satpaeva str., Nur-Sultan, Kazakhstan.